

- і доп. – К.: Генеза, 2004. – С. 497 - 499 (Політика) (Ю.Б. Порохнявий, В.Ф. Смолянюк).
7. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / За редакцією Євгена Причепія. – К.: ВК ТОМ «Тандем», 2002. – С. 437 – 452 (Вебер) (К. Ленк, Р.К. Гочевар).

ГЕОПОЛІТИКА

1. Поняття геополітики, її методи і функції.
2. Основні закони геополітики.
3. Категорії геополітики та геополітичні епохи.
4. Місце України в сучасному геополітичному просторі.

1. Поняття геополітики, її методи і функції.

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак, даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 році шведський учений Рудольф Челлен (1864-1922) ввів у науку поняття «геополітика», розуміючи під нею «доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен». Фактично, геополітика Рудольфа Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм вчителем Фрідріха Ратцеля (1844-1904). Ще в 1897 році побачила світ книга Фрідріха Ратцеля «Політична географія», в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів геополітика була «військовою статистикою», тобто синтезом фізичної і економічної географії. Проте, політичні події, на які було так багате ХХ століття швидко зробили цю молоду галузь знань надзвичайно популярною.

Наукову діяльність Карла Гаусгофера (1869-1946) нерідко безпосередньо пов'язують з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами. Вищеназваний німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині «усвідомленню простору». Ще далі пішов, очолюваний Карлом Гаусгофером німецький журнал «Zeitschrift für Geopolitik», в якому геополітика розглядалася як наука «про відношення землі та політичних процесів», мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це «географічний розум держави».

Безперечно, наукові розробки Карла Гаусгофера та його школи мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин «життєвого простору», хоча вони в значній мірі поступалися геополітичним схемам англійського

вченого Гелфорда Джорджа Макіндера (1861-1947), окресленими у його праці «Географічна вісь історії». Схема Макіндера доволі проста: «Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом». Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905-1983), що «саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання». Своєю теорією Гелфорд Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Гелфорда Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувались владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії.

У період після закінчення Другої світової війни закономірно звинувачувався німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану третім рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатуємо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проекти (протистояння США в «холодній війні», створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у післявоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема, йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами. В післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Наприкінці 80-х років ХХ століття відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та

Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це призвело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше за всі роки палюження, до геополітики лояльно віднісся «Советский энциклопедический словарь» (1989): Геополітика – західна політологічна концепція, згідно з якою «політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту». З того часу в Росії та Україні з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття «геополітика», або модернізувати попередні. Дозволимо собі зупинитися на деяких з них.

Російський вчений Микола Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як «науки, системи знань про контроль над простором», виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний. На думку російського дослідника Миколи Мироненка, термін «геополітика» у науковому сенсі має, принаймні, два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний. Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог Олександр Дугін зізнався, що важко дати визначення цій дисципліні, «настільки розпливчастої і одночасно виразної та захоплюючої». Вчений вважає, що «геополітика – це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона знаходиться на тому ж рівні, що й марксизм, лібералізм», а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: «географічний рельєф як доля». «Геополітика, - пише в іншому місці своєї праці Олександр Дугін, - це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика – дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися виключно люди, які брали активну участь в процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі». Отже, «геополітика – це наука управляти». На жаль, події останніх двох років довели, що Олександр Дугін не тільки розробляє теоретичні проблеми геополітики, але перетворився в головного ідеолога агресивної зовнішньої політики Росії стосовно України, який підтримує російську окупацію Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей.

Український вчений Володимир Дергачов з ностальгією відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що привело до утворення дефіциту професійних політиків. На його думку найкраще визначення геополітиці дав Карл Гаусгофер, а тому немає сенсу придумувати щось нове. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував «розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, геополітику – як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики».

Виходячи з такого підходу під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мається на увазі сукупність заходів держави, спрямованих на розв'язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоєність державної території, недоторканість державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак – складової національної ідеї – і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої геополітики. Завдання зовнішньої геополітики – встановити такі зв'язки і відношення держави як особливого територіально-політичного утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності. Таким чином, М.Дністрянський поділяє геополітику на «внутрішню» і «зовнішню», твердячи, що між ними повинна існувати певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника «Філософія політики» під геополітикою розуміють «політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо». Визнається роль географічного чинника, але він не вважається вирішальним, поступаючись перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо.

Автори колективної монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» зауважують, що «геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири». Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як «теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних і інших факторів».

Оригінально підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений Сергій Переслегін, який під нею розуміє «триєдність науки, технології та трансценденції». Із виключно формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і, нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика – це теорія позиційної гри на світовій шахівниці.

Геополітика використовує три групи методів: загальнонаукові – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; логічні – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; емпіричних досліджень – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо. Системний метод, яким добре володів Толкот Парсонс (1902-1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через «входи» і «виходи». Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів.

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. Порівняльний метод передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. Історичний метод вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми «минуле – сучасне – майбутнє». Нормативно-ціннісний метод надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. Функціональний метод вимагає детального вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн. Метод структурно-функціонального аналізу передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. Інституціональний метод спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. Антропологічний метод на перше місце ставить не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо).

В теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є метод гри. В цьому плані заслуговує на увагу та всіляке схвалення «Самовчитель гри на «Світовій шахівниці», розроблений уже згадуваним Сергієм Переслегіним. Його «транспортна теорема» дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники – інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування «транспортної теореми» був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений Переслегіним у 1986 році. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 року «інфраструктурний показник» починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ століття. Дослідник додавав, що якби «перебудова» не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах),

наслідки могли б бути навіть більш серйозними – в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал – Волга.

Відображаючи об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: пізнавальну – вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій; прогностичну – визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; управлінську – збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; ідеологічну – теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

2. Основні закони геополітики.

До класичних законів геополітики відносяться: закон фундаментального дуалізму; закон посилення фактору простору в людській історії та закон синтезу суші і моря.

Закон фундаментального дуалізму, який проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиборстві телурократії («сухопутної могутності») та таласократії («морської могутності»). Держави телурократії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телурократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємності. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода, символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Гелфорда Макіндера, Реймон Арон цілком справедливо підмітив: «З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються

значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної неблаганний закон кількості відіграв однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишиться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островах або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу».

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телурократія вели жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному відношенні. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телурократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростав вплив таласократії. Алфред Тайер Меген вважав, що на морську силу нації впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім британської. На думку Мегена, причина цьому «лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, британський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі». У середині ХХ століття головним центром таласократії стали США, а телурократія ототожнювалася з Радянським Союзом. Між двома супердержавами велася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати «зоряні війни», щоб побачити до яких висот дійшло це протистояння. Після розпаду СРСР і світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. Щодо цього Пітер Кальвокорессі висловив цікаві міркування: «З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило капіталізм без суперника. Але, з другого – капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління

сучасною капіталістичною системою — як своєю власною, так і міжнародною».

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 році резонансну статтю «Кінець історії?», в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак, виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн в різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до повного спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського вченого Самуеля Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій», в якій автор зайняв позицію, повністю протилежну тій, якої притримувався Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протистояння. Приблизно до середини ХХ століття основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протистояння, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елемента. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Сучасне геополітичне протистояння є різноманітним за своїми формами: цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним). Формаційне протистояння являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш вагомих соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. Цивілізаційне протистояння охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперечливих співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. Військово-стратегічний компонент глобального геополітичного протистояння має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. Інформаційне протистояння є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів. Незважаючи на те, що в сучасних умовах система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, забезпечувати національну безпеку. Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах можна говорити про наступні варіанти вирішення проблем: перемога

таласократії повністю відмінює цивілізацію телурократії; перемога таласократії закінчує цикл протистояння двох цивілізацій, але не ретивсюджує свою модель на весь світ; поразка телурократії – явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї «світової революції» та «планетарне панування Третього Рейху»).

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Мова йде про одне з ключових понять геополітики – «Берегову зону», або «Rimland» – фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча «берегова зона» згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше увів американський учений Ніколас Спайкмен (1893-1943). На його думку, саме «Rimland», а не «Heartland», як твердив Гелфорд Макіндер, являє собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують «Heartland», отже «той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках». Дугін називає «Rimland» «ключовою категорією», «островом і кораблем», «прикордонною зоною» тощо. Більш розвинув ідею «берегової зони» геополітик Володимир Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі «Море – Коустленд («Rimland») – Континент («Heartland»)). Через цю «берегову зону», яка пов'язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. Вчений вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону морів і океанів – головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму «берегова зона» стає «зоною життєвих інтересів» окремих держав. Поряд з МОРЕМАРом існує ЄВРАМАР – важливий «двигун» духовного прогресу людства, який може стати бар'єром проти «морської стихії» відкритого суспільства і вестернізації.

3. Категорії геополітики та геополітичні епохи.

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається контроль над простором. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується перш за все ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв'язків. Часто вживається поняття геостратегічний простір – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони), життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, що контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають геополітичним полем. Сучасні вчені розрізняють ендемічне поле – простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне – територія, яка знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях; перехресне – простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне – безперервний простір; геополітична опорна точка – місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе – простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є геополітичний дуалізм, який утверджує в якості двигуна історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється мондіалізм – особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього справа не дійшла, геополітики розрізняють біполярний світ – двополярність (наприклад протиставлення двох супердержав – СРСР і США) та багатополярний – виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й однополярний світ – геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітиками називаються атлантизмом. Існує також поняття неонатлантизму – сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. Із атлантизмом переплітається так звана стратегія анаконди – геополітична лінія атлантизму, направлена на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є внутрішній півмісяць – берегові території Євразії; зовнішній півмісяць – сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; внутрішнє море – водний простір всередині телурократії (суші); внутрішній океан – те ж саме, однак у планетарному масштабі; heartland – серцевина землі, «географічна вісь історії»; rimland – «берегові землі» за Гелфордом Макіндером.

Сучасні геополітики також вживають терміни «геополітична ситуація», «геополітичне оточення», «геополітичне становище». Під геополітичною ситуацією розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під геополітичним оточенням держави розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. Геополітичне становище держави – це роль і місце держави у системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає навіть вихід до моря, рівень розвитку

системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про геополітичний розвиток держави – сукупність практичних дій тієї чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, основаних на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів.

Пов'язані між собою категорії геополітичні відносини та баланс сил. Під геополітичними відносинами розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі – явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що в світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному відношенні країн. Під балансом сил розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Реймон Арон частіше вживає поняття могутність і сила. Що стосується могутності, то вона протягом століть змінювалась. Якщо різні дослідники називали відповідно 8 і 10 факторів могутності, то Арон запропонував трьохланкову модель: середовище, ресурси, колективні дії.

Важливою категорією геополітики є поняття політичний простір, який окреслений кордонами. Під кордоном розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії).

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Фрідріх Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У фундаментальній праці «Народознавство (Антропогеографія)» німецький мислитель говорить про утворення так званих «різких» кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими «різкими» чи штучними кордонами були «країни китайських стін, турецьких і козацьких валів». Карл Гаусгофер присвятив цій проблемі спеціальну працю «Кордони в їх географічному і політичному значенні», усім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, Гаусгофер емоційно стверджував: «...Той хаос, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії...Бо імперія повинна мати кордони, які вони

здатна захищати власними силами!... Адже будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування... Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування... Арена цієї боротьби – перш за все кордон...».

Із проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 році до УРСР Східну Галичину, в 1940 році Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917-1920 років ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана Павла Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки.

В перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії й згодом Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і доволіно тлумачуючи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України протягом 1994-1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні – 1) становив: у 1994 році – 0,8; у 1995 – 0,92; у 1996 – 0,95. Протягом 1997-1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України було частково розблоковано. Однак, це зовсім не свідчило про те, що окремі держави, зокрема Росія, рішуче відмовилися від своїх задумів. Російська Федерація протягом останнього десятиріччя, особливо після перемоги Помаранчевої революції, розробляла стратегічні плани щодо України. Нехтуючи всіма міжнародними договорами, які гарантували Україні недоторканість її кордонів, у 2014 – 2015 роках Росія, здійснивши агресію, окупувала Автономну Республіку Крим і окремі райони Донецької і Луганської областей. Незважаючи на запроваджені проти неї санкції Європейського Союзу і США, на українському Донбасі продовжується військове протистояння, в яких беруть безпосередню участь збройні сили Російської Федерації, ведучи так звану «гібридну війну».

Одна з головних категорій геополітики – інтерес, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: інтереси національні – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; тимчасові національні інтереси – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; життєво важливі інтереси держави – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвитку ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; постійні національні інтереси – національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, в той же час залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; інтереси конфронтаційні – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства; інтереси паралельні – інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; інтереси, які розходяться – інтереси, направлені на досягнення різних цілей, але не загрожуючі інтересам іншої сторони; спільні інтереси – інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, співпадіння в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Вони можуть носити оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія експансія – 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють військову експансію – збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні. На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн, які, за словами Реймона Арона, властиві «усім історичним епохам і усім цивілізаціям». Цей визначний вчений у своїй фундаментальній монографії «Мир і війна між націями», услід за легендарним Карлом фон Клаузевіцем, запропонував класичну типологію

війни і миру: «Я розрізняю три типи миру: рівновага, гегемонія, імперська влада».

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов'язане з розновсюдженням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 році на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет по міжнародному тероризму для підготовки універсальної конвенції по відверненню і покаранню за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм – використання чи погрози використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об'єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров'я людей. Небезпечним суспільним явищем продовжує залишатися і ядерний тероризм.

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Реймон Арон називає загальною і формальною: «досконалі» війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є міждержавними, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо наддержавними або імперськими війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо інфрадержавними або інфраімперськими війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного, або імперського». Розрізняють також війни феодальні, династичні, національні та колоніальні.

Класифікація війн надзвичайно багата: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, тасмна, хакерська, екологічна. Зупинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. Війна інформаційна – 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система мір по оволодінню інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних,

економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи посереднього впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. Війна таємна – усі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає війна екологічна, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 році. Застосовується навіть термін екоцид – масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у XX столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого під час війн XX ст. загинуло 175,214 млн. осіб, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні – 51,09% та в локальних війнах – 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах XX ст. загинуло 71,118 млн. осіб. Всього, таким чином, в XX ст. загинуло 246,332 млн. осіб, в тому числі у війнах та військових конфліктах – 175,214 млн. осіб (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах – 71,118 млн. осіб (28,87%). Значних втрат війни завдали і українському народові. У XX ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 роках, спровокованих радянським режимом, загинуло всього понад 12,38 мільйонів українців.

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі: Вестфальська система міжнародних відносин (1648-1814), Віденська (1815-1918), Версальська (1919 – 1945), Потсдамська (1945-кінець 80-х – початок 90-х років) та Біловезька (з 1992 року, тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів). Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 року по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 року, але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики. Безперечно, існували «європейська система XVII століття (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 року); система політичної рівноваги європейських держав («європейський концерт націй») XIX століття; глобальна біполярна міждержавна система 1945-1990-х років», хоча головний недолік такого «панорамного» підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. Тоді як в системному підході головне – переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів – міжнародних акторів.

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє «сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути зтягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи». Арон поділяє міжнародні системи на гомогенні – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та гетерогенні – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана.

Різноманітні типології міжнародних систем також запропонували й інші дослідники. Інколи називають дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740 – 1789, 1789 – 1814, 1814 – 1822, 1822 – 1848, 1848 – 1871, 1871 – 1888, 1888 – 1918, 1918 – 1945, 1945 – 1960. Існує також типологія, що включає в себе сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771 – 721 роки до нашої ери), система давньогрецьких держав (510 – 338 роки до нашої ери), епоха європейських династій (1300 – 1559 роки), ера релігійного панування (1559 – 1648 роки), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648 – 1789 роки), епоха націоналізму (1789 – 1914 роки), ера панування ідеології (1914–1974 роки).

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV–XVI століттях. Тому її коріння знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принцип національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок новій системі міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами.

4. Місце України в сучасному геополітичному просторі.

Про особливе місце України в сучасному геополітичному світі говорили завжди. Звичайно, на тому чи іншому етапі української історії змінювалися пріоритети, політичні орієнтації, виникали і зникали цілі імперії. Якщо в часи Давньоруської держави з нами рахувалася Візантійська імперія, а в козацьку добу від послуг запорожців не відмовлялися великі європейські держави, то після Хмельниччини українська державність перетворювалася в історію. Україна все більше ставала залежною і врешті-решт втратила свою незалежність аж до історичних подій 1917 – початку 1920-х років XX століття.

Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, Михайло Драгоманов часто торкався геополітичних проблем Східної Європи, акцентуючи на російському, польському і балканських питаннях. Головними перешкодами демократичного політичного розвитку він вважав «польський історичний патріотизм», «німецький натиск на Схід» та «експансіоністські традиції російської державості». Недоліком концепції Михайла Драгоманова було ототожнення українських і російських геостратегічних інтересів, за що його піддавав критиці один із засновників ідеології українського націоналізму Дмитро Донцов. Подібною до драгоманівської була позиція Івана Франка. В статті «Одвертий лист до галицької української молодезі» (1905) письменник констатував: «Велика доба для нашої нації почнеться з хвилиною, коли в Росії упаде абсолютизм». Коли це станеться, тоді перед українською інтелігенцією постане завдання – «витворити з величезної стічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного й політичного життя...». Хоча, необхідно зауважити, що Франко в цьому плані був певною мірою песимістом: «Ідеал національної самостійности, в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого...».

Для радикального автора «Самостійної України» (1900) Миколи Міхновського сумнівів не було хто є головним ворогом України: «Ми – нація зрабована, нація-раб. Коли більшість московської нації хоче самодержавства, то ніхто не зможе знести його, а коли вона його схоче, то й ніхто їм цього не заборонить, бо москалі складають державу незалежну. Через то для нас буде найрозумніше залишити справу про самодержавство москалям, а самим пильнувати свого: державного визволення своєї нації». Якщо думки Міхновського відзначалися більше емоціями ніж реальним підходом, то Дмитро Донцов є автором цілого ряду праць, які необхідно вважати геополітичними: «Сучасне положення нації і наші завдання» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Міжнародне положення України і Росія» (1918), «Українська державна думка і Європа» (1918), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926). Сучасні українські дослідники справедливо акцентували на внеску Донцова в українську геополітичну науку. Саме Дмитро Донцов уперше ввів тезу про смертельну загрозу для України російського імперіалізму, визначивши Росію як головного ворога. Вчений увів національний принцип в оцінювання внутрішньої та зовнішньої суспільно-політичних ситуацій, кардинально відкинувши «провінціалізм», тобто примітивне і нестратегічне бачення завдань України. Донцов також передбачив вихід на історичну арену недержавних народів Середньої і Східної Європи у поставив українську справу в контекст цих геополітичних зрушень. Саме Донцову належить формула, що «Росія без України вже не наддержавою, не повноцінною імперією» і несе загрозу не тільки Україні, але й усій Європі. Своїми словами «географічно, може, ми й належимо до Східної Європи, але культурно ми є частиною Заходу» Дмитро Донцов поставив боротьбу за українську справу та

ідею у кардинально інші виміри, у контекст розвитку та зіткнення різних цивілізацій. Говорячи про місце України між Росією і Заходом, вчений однозначно стверджував: «... Україна має визначитись: або увійти / повернутися в європейський духовно-правовий постір, або залишитися неважливою провінцією євразійської імперії... Росія є, власне, великим хаосом, вічною неупорядкованістю – ідей, тенденцій, почувань, вартостей, - і йде це від глибин російської душі – напівазійської, напівварварської, у тому сенсі, що ця країна так і не пережила ще цивілізаційного синтезу». Ці висловлювання Донцова не втратили своєї актуальності до нашого часу.

Дмитро Донцов не тільки описав геополітичне становище України, але й запропонував власну модель геополітичного комплексу Середньої Європи, в якій вирішальну роль повинні були відігравати нові держави Україна і Польща: «Якщо Україна хоче бути органічним складником Середньої Європи вона повинна нести місію Понтиди – країни-епіцентру Чорноморського (східноєвропейського) простору, мусить творити геополітичний чотирикутник: Понтида (Україна) – Анатолія (Туреччина) – Балкани – Кавказ. Лише за таких умов Україна стає чинником рівноваги у просторі цілого континенту». Аналогічні думки висловлював визначний український географ, автор цілого ряду праць про майбутній геополітичний устрій України Степан Рудницький. Він обґрунтував ідею Балтійсько-Понтійської федерації як противагу російській експансії в Західну Європу. Рудницький переконував політиків Заходу в недопустимості включення України в сферу російських інтересів, бо це призведе тільки до посилення Росії.

Визначний український вчений Юрій Липа свою геополітичну концепцію виклав у фундаментальних працях «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941). Розуміючи під расою ментальну, духовну цілісність і самобутність української нації, Юрій Липа закликав використовувати розумні геополітичні орієнтири, до яких відносив природну вісь Північ-Південь. «Визначення напрямної на схід чи захід – це передусім нищення власного характеру, духовності, що прийшла з півдня. Духовності, що зросла над південними морями й вододілами і розпростиралась, як кров по жилах, ідуци вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, богом і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих півдня». Геополітична вісь Північ-Південь, як вісь українських земель, проявилась як у княжій, так і козацькій добі. Таку українську вісь Ю.Липа протиставляє відповідним осям Польщі й Росії. Приміром, нерозуміння, що дилемою Польщі є Захід-Схід призвело до того, що вона була втягнена до геополітично чужого їй конфлікту на південних просторах України зі шкодою для неї. Це ж стосується й Росії, яка завдяки Україні зуміла змінити вісь експансії. Ю.Липа доводив, що не лише в минулому, але й тепер та в майбутньому, необхідно притримуватися такого ж геополітичного порядку: «Та вісь зостається й надалі. Її справжнє утвердження при свідомій будові українського Роду, при усталенні Хати – є дуже важливе. Без опертя на півночі, без виходу на півдні, нема можливостей для розбудови цієї хати. Геополітично беручи, для

української державності потрібні є принаймні Чорне море і верхівя Дніпра – в усякому разі, завжди південно-північна вісь». Отже, вчений підкреслив значення для Української держави Криму як ключа до Чорного моря і водночас усвідомлення пагубності для неї втрати впливу в цьому районі.

За своїм геополітичним значенням Московія докорінно відрізняється від України: «коли поземною геополітичною віссю Московії є горішнє Поволжя, то поземною віссю України є північно-східний берег Чорного моря». «Росія, - пише Ю.Липа, - це було певне примирення обох національних початків. Примирення це завдало важкий удар москвинам, знищивши їм національне ісповідання, та важко відгукнулось і на українцях, скасувавши їх своєрідний устрій і торгівлю». На глибоке переконання Ю.Липи, обидва народи – українці та росіяни – повинні повернутися на той етап взаємовідносин, коли вони були окремими. Цікаві судження Ю.Липа висловив стосовно майбутнього Сибіру: «Рано чи пізно Сибір матиме, коли не самостійність, то принаймні, автономічний устрій типу домініону. Претензії Українців до теренів, де замешкує їх більшість (Сірий, Зелений Клин) – не мають підстав. Сибіром кермують міста. Тим часом там є не більше, як кілька процентів українців... Можливості існування якоїсь держави Зеленого Клину – виключені. Найважлишим був би поворот українців на свої черенові землі при першій можливості. Їхня колонізація до Сибіру ще дуже свіжа, – переселятись туди вони почали десь в 900-тих роках і не злилися безповоротно з місцевими сибіряками... Сибір для сибіряків, – це гасло найреальніше, бо на довший протяг часу».

Говорячи про Далекосхідний край, Ю.Липа цілком справедливо акцентував на зацікавленості в ньому двох геополітичних гравців – Росії та Японії. Не відкидав він і Китай – можливого майбутнього гравця. Щодо геополітичних планів Японії, то для них важливо створення держави на території на схід від Байкалу. Це була б буферна держава, яка б відділяла Японію від більшовицької Росії. Йдеться в працях Ю.Липи також про майбутнє Киргизстану та Туркменістану. Останній, на думку вченого, «занадто розшматований». Юрій Липа не завершує свою монографію «Розподіл Росії», як це прийнято в науковій літературі, висновками. Він їх вважає зайвими, бо вже сама проблематика і назва праці говорять самі за себе – потреба розподілу Росії є доконаним фактом. Підсумовуючи геополітичну доктрину Юрія Липи, сучасний український вчений Мирослав Дністрянський відзначив: «це моделі активного включення України в світові відносини, які зорієнтовували українство не на пристосування до наявних, а на творення нових територіально-політичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин».

Ми зупинилися на аналізі наукової спадщини лише кількох українських дослідників, які піднімали геополітичну проблематику. Однак й цього достатньо, щоб зрозуміти всю актуальність їх ідей. Після проголошення незалежності різні українські президенти і уряди притримувалися різних підходів стосовно геополітичного майбутнього нашої держави. Але, як правило, перевага віддавалася багатовекторній політиці,

яка, загалом, зводилася до мирного співжиття України між Росією і Заходом. Цілий ряд українських політологів вихвалювали таку позицію української влади, вважаючи її далекоглядною і розумною, нерідко забуваючи пересторог своїх попередників в науці. Разом з тим, вже тоді в наукових колах йшлося про ненадійність такого зовнішньополітичного курсу. Ще в 2002 році політолог Анатолій Гальчинський видав монографію «Україна на перехресті геополітичних інтересів», в якій відзначав: «Україна вимушена захищати свої інтереси від Росії». Більш радикально висловився Сергій Квіт у передмові до книги Олега Багана «Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України» (2002): «Відсутність чіткого геополітичного курсу і взагалі доктрини національної безпеки, як правило, ховається за гучними евфемізмами типу «багатовекторність», коли курс «європейської інтеграції» насправді більше схожий на повільне повернення до російського імперського простору. Що найстрашніше – в будь-якому випадку ми не виходимо за межі старих, хоч і по-іншому названих парадигм. Українське державне геополітичне мислення сьогодні характеризує вторинність і догматизм».

Ця вторинність і догматизм особливо прискореними темпами почали відбуватися в Україні з приходом до влади Віктора Януковича. Стратегічні геополітичні інтереси кожної держави так чи інакше визначаються потребами збереження її суверенітету, територіальної цілісності, непорушності державних кордонів, поступального соціально-економічного й політичного розвитку. Пріоритетність цих геополітичних інтересів для України додатково зумовлена низкою чинників, насамперед різновекторністю регіонально-політичних орієнтацій. Якщо до цього додати такі негативні явища в житті країни як високий рівень хабарництва, відсутність проведення системних економічних реформ, розвал власних збройних сил, то можна впевнено стверджувати, що в роки правління Януковича політична криза досягла свого апогею. Такий стан справ в Україні співпав із радикальною зміною зовнішньополітичного курсу Російської Федерації стосовно України. Якщо в попередні роки українсько-російське протистояння зводилося, як правило, до постійних «газових війн», відкритої економічної війни, то після перемоги революції гідності та падіння режиму Януковича «холодна війна» переросла в пряму агресію. Окупація Криму радикально змінила геополітичну ситуацію в Європі, що дозволило М. Саакашвілі назвати українські події «геополітичною революцією». І в цьому є зерно істини. Вторгненням в Україну Російська Федерація порушила не лише результати Ялтинської конференції 1945 року, але й зобов'язання цілого ряду світових держав щодо територіальної цілісності України відповідно з Будапештським меморандумом 1994 року. Вперше з часів Другої світової війни велика європейська держава – один із співзасновників ООН – стала жертвою агресії сусідньої держави. Становище України суттєво ускладнила військова агресія Росії на Донбас, що призвело до окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Опинившись у складній геополітичній ситуації, коли держава втратила 20% своєї економіки, кілька тисяч загиблих військових і мирного населення,

Україна змушена була піти на укладення так званих мінських домовленостей. Російська агресія викликала велике занепокоєння в світі, що й призвело до запровадження економічних санкцій проти Росії з боку Європейського Союзу і США. Вже один той факт, що більше тридцяти разів «українське питання» обговорювалося на засіданнях Ради Безпеки ООН, свідчить про неослабну увагу Заходу щодо подій в Україні. Незважаючи на певну строкатість членів Європейського Союзу і значну їх залежність від російської економіки, проте продовжать діяти економічні санкції, які завдають відчутного удару по Російській Федерації.

Українські події останніх років постійно знаходилися в полі зору відомих західних політологів. Автор «Великої шахівниці» Збігнев Бжезинський, який свого часу передбачив розпад СРСР, завжди прихильно відносився до України, розуміючи яке важливе місце займає Україна між Росією і Заходом. Ще на початку 90-х років Бжезинський переконував, що «без України Росія перестане бути євразійською імперією». Ще напередодні революції він звернув увагу на необхідності включення України, Росії та Туреччини до Великого Заходу, тобто залишався прихильником інтеграції нашої держави до Європейського Союзу: «Україна, безперечно, потрібна для майбутніх зв'язків між Заходом і Росією як незалежна, демократична країна, що може успішно підтримувати добросусідські відносини з Росією, і водночас вона стане дедалі більше зв'язаною та обопільно відкритою щодо Європи». Збігнев Бжезинський висловив занепокоєння з приводу того, що Україна почала втрачати свою роль в цих процесах і деградує її лідерство. За Януковича, констатує він, українці обрали таку політику, яка рівнобіжно зменшує незалежність України від Росії. Разом із тим це зменшує і шанси на те, щоб стати частиною Європи, що становить величезну загрозу всій українській незалежності. «Без імен я можу сказати, що істинна проблема полягає в надзвичайно низькому рівні патріотизму у високих політичних елітах, - продовжує американський політолог. Найвищі політичні еліти України найбільше переймаються власною заможністю і власним збагаченням».

Детальну оцінку української кризи З.Бжезинський виклав у своїй доповіді «Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки», виголошеній в «Центрі Вілсона». «Те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це, на мій погляд, не просто сварка, а симптом більш серйозної проблеми – а саме, поступового і стійкого підйому російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже впродовж шести або семи років» - констатує політолог. Для вченого не викликає сумнівів, що «головну роль у цьому зіграв Путін, і зміст цієї нової концепції повністю визначає відносини Росії зі світом загалом і з Заходом зокрема». Що ж це за нова російська концепція?

З.Бжезинський проаналізував спільну доповідь МЗС Росії та провідних науковців, які запропонували Путіну нову доктрину зовнішньої політики, що повинна базуватися на трансформації російської національної ідентичності. В чому її суть? У цій доповіді йдеться про чотири ключові концепції: по-

перше, концепція «розділеного народу», по-друге, тема «захисту співгромадян за кордоном», по-третє, тема «російського світу», по-четверте, значення визнання та збереження, прийняття і просування «Великої російської цивілізації». Я згадав про це, тому що було б помилкою вважати кризу в Криму і в Україні продуктом раптового спалаху гніву».

Бжезінський продовжує пояснювати російський план: «Концепція розділеного народу – це відправна точка для шовіністичних заяв про те, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. І тим, хто знайомий з історією Європи до початку Другої світової війни, ці заяви неминуче здадуться до болю знайомими. Зрозуміло, ця концепція приводить нас до ідеї захисту співгромадян, які проживають за кордоном. І це має особливе значення для тих держав, на території яких проживають етнічні росіяни і які межують з Росією. Концепції розділеного народу й захисту співгромадян за кордоном приводять нас до ідеї російського світу. Під ним мається на увазі органічна цілісна єдність усіх російських людей, незалежно від їх місця проживання. І ці місця проживання можуть бути змінені шляхом возз'єднання етнічних росіян. Згадайте про країни Балтії. Не менш важливою є переконаність у тому, що Росія не входить до складу західної цивілізації. Вона також не є частиною Китаю. Вона не є частиною мусульманського світу. Вважається, що Росія сама по собі є великою цивілізацією».

Таким чином, - запитує Бжезінський, - чого нам варто чекати? «Якщо Україна є всього лише симптомом проблеми, то розв'язати цю проблему буде вкрай важко. Я думаю, для її вирішення знадобиться деякий час. Але вирішення цієї проблеми має бути не одностороннім, оскільки Захід має там свої інтереси. І ці інтереси повинні набути форми розумної політики». В чому ж полягає така «розумна політика» на думку політолога: «Якщо українську проблему локалізувати, з часом вона, можливо, втратить свою гостроту. Особливо якщо російський, усе більш космополітичний середній клас, який зараз піднімає голову, але все ще залишається досить слабким, стане значимішим у політичному відношенні, можливо, втомившись від відчуття своєї вразливості і розчарувавшись у Путіні, і візьме на себе більш суттєву політичну роль, коли Путін відійде від справ. Але коли це станеться? Цього передбачити неможливо. Можливо, скоро. Можливо, ні. Але багато що залежить ще й від того, чи стане Україна симптомом успіху або краху путінського світогляду». Бжезінський вважає, що путінська доктрина загрожує не тільки Україні, але також державам Балтії, Грузії, Молдови і Білорусі. Що стосується останньої, то вона взагалі немає ніякого зовнішнього захисту».

Чи можливий компроміс? Формула доволі проста: «Україна має продовжувати рух, який публічно підтримується переважною більшістю українців, у напрямі до членства в Євросоюзі. Але це тривалий процес. Турки, наприклад, чекають вступу в Євросоюз вже 60 років. Іншими словами, на це буде потрібен час. Таким чином, небезпеку для Росії не можна назвати близькою, а негативні наслідки не є дуже руйнівними. Водночас ми

маємо переконати Росію в тому, що Україна не стане членом НАТО. Я вважаю, що це важливо з ряду політичних причин. Якщо ви подивитесь на карту, то зрозумієте, що для Росії це буде важливо з психологічної і стратегічної точок зору. Таким чином, Україна не повинна стати членом НАТО. Але з тієї самої причини Росія має зрозуміти, що Україна не стане членом міфічного Євразійського союзу, який президент Путін намагається просувати на основі ідеї про особливе місце Росії у світі».

Збігнев Бжезінський вважає, що Володимир Путін має зробити вибір з трьох основних варіантів дій: «1. Він міг би спробувати досягти мирного врегулювання з Україною, зупинивши посягання на її суверенітет та економічний добробут. 2. Путін міг би і далі підтримувати слабо завуальовану військову інтервенцію, метою якої є сіяння хаосу в окремих регіонах України. Якщо Росія далі йтиме цим курсом, то, очевидно, Заходу доведеться вдатися до застосування тривалих і справді суворих санкцій. 3. Путін міг би окупувати Україну, скориставшись набагато більшим військовим потенціалом Росії. Проте, такий варіант викликав би не лише швидку відплату з боку Заходу, але й український опір... Очевидним правильним вибором є пошук формули для мирного врегулювання, яке повинно передбачати відмову Росії від застосування сили щодо України. Такою є думка Збігнева Бжезінського про можливі варіанти вирішення «української проблеми». Відзначимо, що так вважає не лише він. Дещо подібні думки висловив американський політолог Френсіс Фукуяма, деякі європейські політологи і політики.

Запитання для самоконтролю

1. Які етапи пройшла геополітика в своєму становленні та розвитку?
2. Які ви знаєте основні закони геополітики?
3. Охарактеризуйте геополітичні епохи.
4. Чи змінилося бачення геополітичних перспектив України за останні сто років?
5. Які можливі моделі подальшого геополітичного майбуття України?

Базове методичне забезпечення

1. Політологія / За редакцією М.М. Вегеша. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 350 – 380 (5.2. Геополітика (М. Вегеш).
2. Геополітика: Антологія / Составители: Н.Н. Ашенкамф, С.В. Погорельская. – М: Академический Проект, Культура, 2006. – С. 443 – 530 (Великая шахматная доска. З. Бжезинский).
3. Дністрянський М.С. Геополітика. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.
4. Мадісон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.
5. Гальчинський А. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002. – 180 с.

Микола Вегеш